

ศัพท์มหาชาติคำหลวง : ผลงานที่ถูกลืม ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย)

รศ. ดร. รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล
ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

บทนำ

ต้นฉบับตัวเขียนเรื่องศัพท์มหาชาติคำหลวง ปัจจุบันเก็บรักษาในแผนกเอกสารโบราณ สำนักหอสมุดแห่งชาติ สภาพเอกสารเป็นสมุดไทยขาว เขียนด้วยเส้นหมึก เลขทะเบียนที่ ๒๗๐ มัดที่ ๓๒ ตู้ ๑๑๓ ชั้น ๖/๓ หมวดอักษรศาสตร์ ตามประวัติว่าห้องสมุดกระทรวงศึกษาธิการให้หอสมุดแห่งชาติเมื่อวันที่ ๔ สิงหาคม ๒๕๒๐

ในตอนต้นของเอกสารกล่าวว่า “ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสุนทรโวหาร ญาณปริษามาตย์ บรมนารถนิตยภักดีพิริยพาหะ เจ้ากรมพระอาลักษณ์ ขอพระราชทานคัดคำในมหาชาติคำหลวงออกแปลเป็นดิxonนารี” จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นผลงานชิ้นนี้เป็นของพระยาศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ แต่ก็ไม่ทราบว่าเป็นพระยาศรีสุนทรโวหารคนใด

(ซ้าย) ต้นฉบับตัวเขียนเรื่องศัพท์มหาชาติคำหลวง สภาพเอกสารเป็นสมุดไทยขาว เขียนด้วยเส้นหมึก เลขทะเบียนที่ ๒๗๐ มัดที่ ๓๒ ตู้ ๑๑๓ ชั้น ๖/๓ หมวดอักษรศาสตร์ หน้า ๑ ปัจจุบันเก็บรักษาในแผนกเอกสารโบราณ สำนักหอสมุดแห่งชาติ

จากข้อความที่กล่าวไว้ว่า “แปลเป็นดิชอนนารี” ซึ่งหมายถึงจะทำเป็น Dictionary ทำให้ทราบว่า เอกสารชิ้นนี้ไม่เก่าถึงครั้งรัชกาลที่ ๑-รัชกาลที่ ๓ ได้ ทั้งนี้เพราะสภาพการศึกษาของสังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ยังไม่มีใครศึกษาภาษาอังกฤษ เพิ่งจะมาศึกษากันในปลายรัชกาลที่ ๓ แต่ก็จำกัดอยู่ในเจ้านายและขุนนางเพียงไม่กี่ท่าน แต่ถึงอย่างไรก็ตามเอกสารชิ้นนี้ต้องเขียนขึ้นก่อนที่สังคมโดยเฉพาะในราชสำนักได้หมดความนิยมจดบันทึกด้วยสมุดข่อย ในขั้นต้นผู้เขียนสันนิษฐานว่า ศัพท์มหาดาศาติคำหลวงกัณฑ์ทศพรเป็นผลงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ทั้งนี้เพราะ

๑. พระยาศรีสุนทรโวหารในรัชกาลที่ ๔-รัชกาลที่ ๕ มี ๒ ท่าน คือ พระยาศรีสุนทรโวหาร (พิงก์ สาลักษณ์) มีนามที่ปรากฏในสัญญาบัตรว่า พระยาศรีสุนทรโวหาร ญาณุปรีชามาตย พิริยพาหะ (กรมศิลปากร, ๒๕๒๑ : ๑๖๔.) และพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) มีนามปรากฏในสัญญาบัตรว่า พระยาศรีสุนทรโวหาร ญาณุปรีชามาตย บรมนารถนิตยภักดี พิริยพาหะ (กรมศิลปากร, ๒๕๒๑ : ๒๘๖.) ซึ่งราชทินนามของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ตรงกับที่ปรากฏในศัพท์มหาดาศาติคำหลวง

๒. ในปัจจุบันเรายังไม่ค้นพบผลงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร (พิงก์ สาลักษณ์) แต่ในงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) มีปรากฏอยู่มาก และท่านก็ได้ทำงานประเภทพจนานุกรมคือ สยามสาทรกและวรรณสาทิส

เมื่อผลงานชิ้นนี้เป็นของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เขียนเมื่อครั้งที่ท่านได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์พระยา งานชิ้นนี้ก็ควรเขียนขึ้นในราว พ.ศ. ๒๔๒๕-๓๔ (คือปีที่ท่านรับพระราชทานบรรดาศักดิ์พระยาจนถึงปริญกรรม) แต่สาเหตุที่พบ

เฉพาะแต่กัณฑ์ทศพรนั้นไม่อาจที่จะตอบได้ว่า เดิมอาจจะมีครบถึง ๑๓ กัณฑ์ หรือพระยาศรีสุนทรโวหาร ท่านแต่งไว้เพียงกัณฑ์เดียว

ศัพท์มหาดาศาติคำหลวงมีความสำคัญต่อในวงวรรณคดีไทย เพราะก่อนที่พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เราไม่เคยพบว่ามีการขึ้นใจที่แต่งขึ้น โดยเฉพาะเพื่อที่อธิบายวรรณคดีโบราณ ถึงแม้ว่าในจินตตามณี โคลงกวีโบราณพระยาตรัง และคำคุณฐิติจะมีการอธิบายก็เป็นการอธิบายเป็นคำๆ หรืออธิบายในเชิงของความเป็นศัพท์โวพจน์ แต่ก็มิได้เป็นลักษณะของการถอดความ

ดังนั้นการที่พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ท่านได้เขียนเรื่องศัพท์มหาดาศาติ จึงกลายเป็นเรื่องใหม่สำหรับวรรณคดีไทยในยุคหนึ่ง ซึ่งการแต่งคู่มือหรือการคำอธิบายวรรณคดีโบราณจะมีปรากฏในวัฒนธรรมอินเดีย-ลังกาและวัฒนธรรมจีน แต่พระยาศรีสุนทรโวหารนั้นไม่ได้รับอิทธิพลจากทั้ง ๒ วัฒนธรรม สันนิษฐานว่าท่านได้รับแรงบันดาลใจมาจากวัฒนธรรมการทำพจนานุกรมตามแบบแผนตะวันตกที่มีปรากฏในสังคมไทย ดังที่ท่านได้อ้างว่า “แปลเป็นดิชอนนารี” แต่ถึงอย่างไรก็ตามลักษณะการอธิบายโบราณศัพท์ในมหาดาศาติคำหลวงของท่านได้ลำดับศัพท์ตามเนื้อความในมหาดาศาติคำหลวง

ข้อตกลงในการปริวรรต

ผู้เขียนได้ปริวรรตตามอักขรวิธีในต้นฉบับสมุดไทยทุกประการ ส่วนเรื่องการแบ่งย่อหน้า ในต้นฉบับตัวเขียนแบ่งย่อหน้าไว้อย่างชัดเจนเพียง ๑๖ ย่อหน้าแรก แต่หลังมีได้แบ่งอย่างชัดเจน ดังนั้นหลังจาก ๑๖ ย่อหน้าแรกผู้เขียนจะขึ้นย่อหน้าใหม่ทุกครั้งเมื่อมีการยกคำหรือข้อความในมหาดาศาติคำหลวง

สัญลักษณ์

คำใน (()) หรือ ()	หมายถึง คำศัพท์ หรือข้อความที่พระยาศรีสุนทรโวหารยกมาจากมหาชาติคำหลวงที่ปรากฏในฉบับตัวเขียน
คำใน []	หมายถึง ข้อความในมหาชาติคำหลวงที่ปรากฏในเอกสาร แต่พระยาศรีสุนทรโวหารมิได้ใส่ (()) หรือ ()
อักษรเอียง	หมายถึง มีการเขียนในต้นฉบับ
<u>อักษร</u>	หมายถึง ต้นฉบับเลื่อน
:	หมายถึง เลขหน้าที่ใช้ในการอ้างอิง
;	หมายถึง คำประพันธ์บทที่ใช้ในการอ้างอิง
ชา. ชิน ๒	หมายถึง มหานิบาตชาดกทศชาติฉบับชินวร
ชา. อ ๑๐	หมายถึง ชาดกภูจกถาย ทสโม ภาโค
ร	หมายถึง พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยอยุธยา มหาชาติคำหลวง ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๙
ฤษฎี	หมายถึง คำฤษฎี
ศ	หมายถึง มหาชาติคำหลวง พิมพ์ในวรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑ กรมศิลปากร ๒๕๒๘
อภิธา. ฎี.	หมายถึง อภิธานป์ที่ปีกาฎีกา

ส่งท้าย

การที่ศัพท์มหาชาติคำหลวงกัณฑ์ทศพรไม่เป็นที่รู้จักของสังคมอาจจะเป็นเพราะนักวิชาการไทยศึกษางานของท่านจากต้นฉบับตัวเขียนที่เก็บรักษาในหอสมุดแห่งชาติเป็นหลัก แต่ต้นฉบับศัพท์มหาชาติคำหลวงนั้นเก็บหอสมุดกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งเหมือนกับสยามสาธกและวรรณสาทิศที่ผลงานของท่านที่นักประวัติศาสตร์ได้ทักสำรวจ เพราะต้นฉบับของสยามสาธกและวรรณสาทิศเก็บอยู่ในห้องสมุดสำนักราชเลขาธิการ

ปริวรรตต้นฉบับ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสุนทรโวหาร ญาณ

ปรีชามาศย์ บรมนารถนิตยภักดีพิริยพาหะ เจ้ากรมพระอาลักษณ์ ขอพระราชทานคัดคำในมหาชาติคำหลวงออกแปลเป็นดิxonนารี จะคัดแต่คำที่แปลกคือคำโบราณแลคำพากย์ต่างๆ กับศัพท์มคธที่ทุกที่ไม่ได้ใช้เป็นที่ดินตายๆ คำใดที่ทุกนักจนเหลือรู้เหลือสติปัญญาข้าพระพุทธเจ้า จะตัดออกจัดไว้หมู่หนึ่ง แขนกต่างหากไว้เพื่อท่านผู้อื่นที่มีสติปัญญาละเอียดยิ่งกว่าข้าพระพุทธเจ้า จะได้แปลต่อไป

ในกัณฑ์ต้นนี้ชื่อว่ากัณฑ์ทศพร ใจความพระอินทรประสาทพรแก่นางมุศดี ๑๐ ประการฯ คำพรๆ นี้ เดิมที่เป็นภาษามคธ ว่าของที่เลือกสรรให้ แลเลือกสรรรับเอาตามประสงค์ แล้วของประเสริฐๆ ในภาษามคธท่านใช้ทั่วไปข้าง ๓ ถึงคะทั้งเพศชาย เพศ

หญิง เพศกระเทย วโร ปุงลิ่งค์ ว่า บุรุษยที่เขาเลือกสรร ว่าดี วรา อิตถิลิ่งค์ ว่าหญิงที่เขาเลือกสรรว่าดี วรี ณะปุงสกะลิ่งค์ ว่าสิ่งของที่เขาเลือกสรรว่าดี ท่าน ใช้เปลี่ยนไปทั้ง ๓ ลิ่งค์ดั่งนี้ ก็แต่ภาษามครว่า วร คำนี้ ตกมาเป็นภาษาไทยนานแล้ว พุดกันว่าให้ศิลาให้พร ถึงแปลไม่ได้ก็เข้าใจกันทั้ง ผู้ใหญ่ เด็ก รู้ทั่วกัน ก็คำ ที่ให้ศิลาให้พรกันนั้น ก็แต่ล้วนเป็นคำดีๆ เป็นของที่ เลือกสรรตามประสงค์ของผู้ให้และผู้รับทั้งสิ้น จึงเรียก ว่า วรี ว่าพร มีอธิบายดั่งนี้^๕ แต่นี้จะเก็บคัมภีร์ต่างๆ ในกัณฑ์ทศพรต่อไป

๑๐ สรรเพชญ คำเดิมว่า สัพพญญ ในวิธีสกะฎะ^{๑๐} มีสูตรบังคับว่าที่ตัวสกดเสียงหนักแน่น เอาอะเป็น เอได้ จึงเป็นสัพเพชญขึ้น แล้วเอาญเป็นขมุ ที่สัพ ใช้เป็น เป็นเรงค์ครอหัน จึงเป็นสรรเพชญ^{๑๑} แปลว่า ผู้รอบรู้ทุกสิ่งทุกประการ

๑๑ คำว่าสิงสำราญ สิง ลิ่ง^{๑๑} ว่าเข้าไปอยู่ เหมือน พุดกันว่าผีสิง คือผีมันเข้าไปอยู่ในตัวคน ที่ใช้ว่าสิง นั้นลงนิคหิตอาคม เหมือนคำว่า ศึกษา ใช้ว่าศึกษา ธรรมกถิกะ ใช้ว่าธรรมกถิกะ จริง ใช้จริง เป็นต้นฯ สำราญนี้ออกจากสรานู มีนิคหิตอาคมจึงเป็น ลิ่งราญ ใช้สำเนียงไทยเป็นแม่กมเพราะเอานิคหิตเป็นมะได้ จึงเป็นสำราญ (ลิ่งสำราญ ว่าเข้าไปอยู่สบายไม่มี อันตรายอะไร)

๑๒ โภษขรพรรษธรา^{๑๒} ตัวเดิมไปกขรวัสสะธรา วิธีสกะตะ สำเนียงแม่กกับแม่กตอนุโลมกันได้ เหมือน บุคคล ใช้ว่าบุคคล แลยุดติ เป็นยุกติ เป็นต้น ไปกขระ เอาตัวกะเป็นษะ จึงเป็นโภษขระ (วัสสะ) เป็นพรรษ จึงเป็นโภษขรพรรษธราแปลว่าท่อแถวแห่งน้ำฝน เป็นต้น้ำในใบบัว เพราะถูกต้องกายคนไม่เปียกชุ่ม ไม่ติดทราบในกาย เหมือนน้ำไม่เปียกทราบใบบัว เป็น ฝนพิเศศ จึงเรียกว่าโภษขระพรรษฯ

๑๓ ((ยังพระธรรมเทศนามาฐ)) มาฐ คำเดิมว่า มาฐ ใช้วิธีที่มะ ม เป็น มา ฐ เป็น ฐ จึงเป็นมาฐ แปลว่า เพราะหวานว่าอร่อย

๑๔ ((อักษรอรธเอ)) บเอคำนี้จะแปลคำลาว ฤคำโบราณไม่ทราบแน่ แต่ใช้ลงในความว่าไม่เอียง ไปเอียงมา ทรงที่แลครบถ้วน ฤจะว่าไม่ยอบหย่อน คือว่าคาถาพอครบพ้นหนึ่งถ้วนๆ อักษรอรธเอ แปลว่ามีอักษรแลเนื้อความไม่ยอบหย่อน

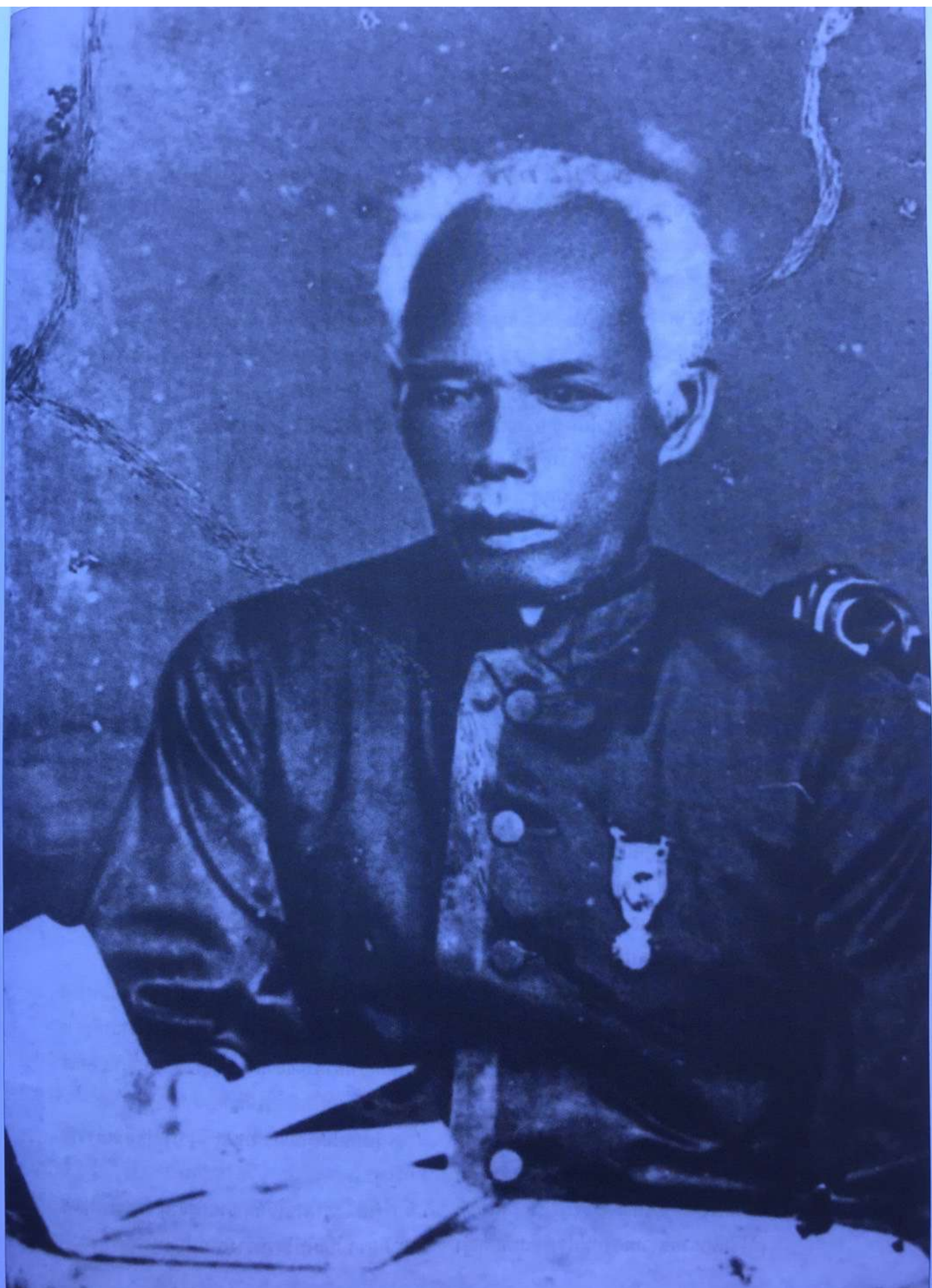
๑๕ ((แก้จตุรพิชบรรลัทย^{๑๕})) มครคำเดิมว่า จตุ พุพิชปริสชช โดยวิธีแผลงอาเทศ จตุพุพิชเป็นจตุรพิช แล้ว ทีชะดุนเปนดู แล้วเอา ชช เป็นทยะ จึงเป็นจตุรพิช บรรลัทย แปลว่าบริลัทยสี่ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา

๑๖ ((ธก็เสดจอยู่สิ้นเดือนหนาวจาวจรด ถดถึง สัมสรณิน)) ((จาว)) คำนี้ว่านับเดือนจาวๆ ไปจนจรดสิ้น ปีฯ อีกอย่างหนึ่งแปลว่ากาลยาวไปจนจรดสิ้นปี เอา ยเปนจ เช่นวิธีเปลี่ยนตัวในไทยหลงฯ ((ถด)) คำนี้ ก็คือถดถอยไปจนถึงขาดปีลงฯ อีกอย่างหนึ่ง ถดกับ ถัดใช้ถึงกันได้ เช่นทศนัช ทศนัช)) อย่างนี้เอาความ ว่าอยู่เดือนนั้นแล้วถัดมาถึงเดือนนั้นจนสิ้นปี

๑๗ ((อีกอารียศรพกหญิบหมื่น)) อารียศรพก คำเดิม คือ อริยะ^{๑๗} สวาทที่ชะอะเปนอา สาเดิมมะลง ตามวิธีสะกะตะเป็นศร วกเอาวะเป็นพะ จึงเป็นอารีย ศรพก แปลว่าท่านผู้เชื่อฟังคำสอนของพระศาสดา ไกลข้าศึกกิเลส^{๑๗}

๑๘ หญิบหมื่น ว่าสองหมื่น หญิบกับญี่ ใช้เหมือนกัน เป็นคำไทยโบราณด้วยกัน แต่หญิบนี้เป็นชั้นเก่า กว่าญี่ขึ้นไป เป็นคำไทยฝ่ายเหนือทุกๆ ขึ้นไปอีกชั้น หนึ่ง

(ชวา) พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)

๑๐๐ ((อันว่าบันนพระพุทธรูปทั้งหลาย)) บันน^๙ คำนี้ แปลว่าส่วน คือท่านว่าส่วนพระญาติวงศ์ของ พระพุทธเจ้ามากด้วยกัน

๑๐๑ ((ที่พระสัมพุทธเจ้าทิจทจสถิตยสิ่งสำราญ^๙)) สัมพุทธเจ้าทิจ แปลว่าดวงอาทิตย์ส่องโลกคือพระสัม พุทธเจ้า

๑๐๒ ((อันว่าไตรชาติพนาราม สนามเจ้านิโครธ ที่นั้นโสธสนุก^๙)) สนาม^{๑๐} ว่าที่เล่น ที่ประชุม ที่ชม เช่นว่า ท้องสนาม สนามวัว สนามควาย สนามมวยฯ แต่ในที่นี้ที่ประสงค์ ว่าที่ชม คือสวนเป็นที่ประพาศ ชมเล่นของพระนิโครธราชกุมาร (สนาม) คำนี้เนื่อง มาลาวฝ่ายเหนือฯ

๑๐๓ ((ที่นั้นโสธ)) โสธคำนี้ แปลว่าผู้หนึ่ง ผู้เดียว แลว่าส่วนหนึ่งแผนกหนึ่ง เช่นใช้ว่า นายแสงโสธ ก็ รู้กันว่านายแสงเป็นคนผู้เดียวยังไม่มีครอบครัวบุตร ภรรยา อีกอย่างหนึ่งแทนท่านใช้ (โสธถ์) มีสิทธิรันต์ แปลว่ามีความสะดวกไม่มีที่ขัดข้องฯ โดยอธิบายว่า เหมือนหนึ่งชายโสธยังไม่มีบุตรภรรยา จะคิดอะไร จะทำอะไรก็คิดแต่ลำพังตัวสะดวกใจ ไม่มีใครขัดข้อง ค้อนติง จึงเรียกว่าเป็นโสธถ์ฯ ก็ในคำว่า ที่นั้นนโสธ สนุกนี้ก็จะว่าที่นั้นสนุกนี้เป็นที่หนึ่ง ที่อื่นไม่มีสู้ ก็ได้ ฤาจะว่าที่นั้นเป็นที่สะดวกจะต้องการดอกไม้ผลไม้ ใดๆ ก็ไม่ขัดข้อง แลเป็นที่สนุกด้วยฯ

๑๐๔ ((บพิตร)) แปลว่าเป็นผู้มีทรัพย์ของปลื้มใจ ทั่วทุกสิ่ง ซึ่งเอามาใช้ในนามพระนี้ท่านประสงค์อริยะ ทรัพย์ฝ่ายโลกุตตรา

๑๐๕ ((ดูชราบาบเพียงพลา^{๑๐})) ชราบาคำนี้ เหน จะเป็น (ราบ) นั้นเอง ท่านใช้วิธีวิธีแปลวิธีเพิ่ม อักษร จึงเป็นชราบาบ เช่นอย่างช่วย แปลงชำระช่วย คือ ของตอบแทนการที่เขาช่วยฯ

๑๐๖ [ก็ใช้เด็กชายชาวเมืองหมูป่า แลเด็กหญิง

ถ่าวชาววงก็ดี อนนคนนมยงทักแท้] (ถ่าว) *นงถ่าว*^{๑๑} ก็ใช้ ไม่เข้าใจ (คนนมยง^{๑๑}) ไม่เข้าใจฯ (ก็ถ่าว นอพิชมาลย์^{๑๒}) ว่าถ่าวของหอมแลดอกบัวและเบียบ ดอกไม้ฯ (ในกันดาลทั่วทั้งหลาย) กันดาล^{๑๓} ว่ากลาง เหมือนขุนศรีกันดาลผลว่าเปนศักดิ์ศรีในท่ามกลาง พล แลทั่วทรงกันดาล ว่าทั่วดำรงราชการเปนกลางๆ ในกันดาลทั่วทั้งหลาย ก็คือว่าในท่ามกลางภษัตริย ทั้งหลายผู้เนื่องวงษาเก่าก่อนมา

(จึงอัญเชอญพระผู้มีชาญ) ผู้มีชาญ ว่าผู้ฉลาด มีความรู้เชี่ยวชาญ

[เสด็จยังฐานนิโครธาราม รจิตันนฯ] รจิต ว่าเขตกแต่งไว้

((นั่งในกำราลไฟโร^{๑๑})) ว่านั่งในเครื่องลาดปู อ้นงามรุ่งเรืองฯ กำราล เปนคำเขมรฯ

((แลท่ามานะมนิศจล)) ว่าท่าใจมานะมิได้ ห้วนไหว คือตั้งตรงแข็งไม้อ่อนอ่อนไหวติงฯ ภาษา มครฯ

((ด้วยอำนาจพระชาญ^{๑๒})) ว่าด้วยอำนาจพระ ปัญญาอันหยั่งรู้

((ใจแลไปกรรภษร์ รบาน^{๑๓})) ว่าใจแขงกระด้าง นักหนาฯ

[แดพระผู้กัลชาญพิเศศ] ว่าพระผู้ฉลาดแคล้ว คล่องในญาณพิเศศ กว่าสาวกทั้งปวง

[อันว่าพระผู้ผ่านสงสาร] ว่าพระผู้ผ่านพ้นสงสาร วัฏไปแล้ว อีกในยหนึ่งว่าพระผู้ผ่านครอบงำทำสังสาร วัฏให้อยู่ใต้อำนาจของท่านได้แล้ว ดุจคนที่เปนนิสระ ผู้ใหญ่บ้านแลผ่านเมืองฉนั้นฯ

[อันเปนนอาทิแก่อภิชาญ^{๑๔}] ว่าเปนนต้นเค้าของ อภิญา

[เสด็จอากาศในคัคณานดรแล] ว่าพระก็เสด็จ มาจากอากาศขึ้นไปในระหว่างอากาศ

[จึงกรุงศิริสุทโธธนเหนือจรรย] กรุงคำนี้ บางที่
เพลงเอานครบ้านเมือง บางที่เลงเอาพระเจ้าแผ่นดิน
ผู้ปกครองบ้านเมือง เหมือนในที่นี้ กรุงเลงเอาพระเจ้า
แผ่นดิน จึงใช้ติดต่อกับพระนามพระเจ้าแผ่นดิน ว่า
กรุงศิริสุทโธธน^{๒๐} ดังนี้

[ชาตินำเกล้าเกล้า]^{๒๑} ว่าพระที่เลี้ยงพระนมเชิญ
เข้าไปใกล้

[ในวนนพระมุณีนทโรทัยนั้น] ว่าในวันพระองค์
ซึ่งเป็นเจ้าเป็นใหญ่กว่ามุณีประสูตใหม่

[พระบาททั้งสองฉลองขึ้นเหนือเกล้า] (ฉลอง^{๒๒})
คำนี้ใช้ในความว่าต่างว่าแทนก็มีดูคำว่าฉลองพระ
เนตร ฉลองพระองค์ ฉลองพระหัตถ์ แลฉลองพระ
เดชพระคุณ ฉลอง ลงในความว่าเฉลิมก็มี เหมือน
คำว่า ฉลองวัด ฉลองอะไรๆ ที่ได้สร้างฉลองให้เป็น
ที่เฉลิมศรัทธาวิขึ้นอีกชั้น ฉลองในที่นี้ลงในความ
ว่าทวิขึ้นไป กลับหันขึ้นไปอยู่บนศิระเกล้าแห่งพระ
กาฬเทวิล

[ในเมื่อเจ้ากูธแสดงบัณฑิต] เจ้ากู แปลว่าเจ้า
ของข้า

[ดวงตระการกว่าขึ้นแล^{๒๓}] กว่าขึ้น ว่าเกินปกติ
[ข้าไหว้พระบาทล่ายอง^{๒๔}] ล่ายอง ว่างามล้ำ
งามยิ่ง

[เมิลอกฤษฐ กว่าขึ้นแล] ว่าดูเป็นอย่างสูง
เกินปกติ

[อันห่อนเห็นแลมาเห็น] ว่าไม่เคยพบมาได้
พบเข้า

[แห่งพระสยมภูวนารายกแล^{๒๕}] ว่าของพระ
ผู้เป็นเองเป็นที่พึงแห่งหมู่สัตว์ในแผ่นดินเสมอทั่วไป
แลเป็นผู้แนะนำในหนทางอันชอบ

[ก็ถวายกรกัณฐะมวงษ] ว่าถวายมือที่ทำเป็น
กระพุ่มดั่งดอกบัว

[ทักษ์ชนมัสการ] ว่าทำความนอบน้อมด้วย
สปีนัว

[กฤษดาณูชลี] ว่าพนมมือแล้ว

[ยยุ่งแล] ยยุ่ง คำนี้ท่านชื่อนยะเป็นบุรพบท
เพื่อจะใช้เป็นคำสละสลวย

((ธจึงแสดงแพนงเชิง^{๒๖})) ว่าพับรำดับทำให้
เรียบเรียงกันเป็นอันดี

((ดำเกองเหนือรัตนาศน์)) ว่ารุ่งเรืองอยู่บน
อาศน์แก้ว

((อนนธลาดเลงงาม กว่าขึ้นแล)) ว่าที่ท้าวเธอ
ให้ปูลาดตกแต่งดูงดงามกว่าอาศน์ตามปกติ

[เสด็จเอาอาศน์แลแล้ว] ว่าเมื่อพระองค์ได้
อาศน์ที่นั่งแล้ว คือนั่งเรียบร้อยแล้วแล้ว

((อันว่าขันธ์พระญาติสหคต^{๒๗})) ว่าที่ชุมนุม
ล้วนไปพร้อมด้วยพระญาติวงษ์ทั้งสิ้นด้วยกัน

((ก็ดูแก่สักขาบทพระสรรเพชญ พุทธบพิตร
แล)) ว่าถึงความสำเหนียกรู้แบบบพที่จะเคารพแก่
พระสรรเพชญพร้อมกัน

((อันว่าพระญาติทงขึ้น สหิตยจินดา^{๒๘} เป็น
เอกาครตจิตร สถิตยในสฐาน อยู่ขึ้น)) ว่าพระญาติ
ทั้งปวง ล้วนตกลงปลงจิตร คิดเป็นอารมณ์เดียวกัน
ไม่แปลกกันเลย

((ในตรบัดนั้น)) ว่าในทันใดนั้น

(บันนมหาเมฆพยุห์) ว่าส่วนหมู่เมฆใหญ่

((จรถูขึ้นกลางโพยมากาศ โสดแล)) ว่าตั้งขึ้น
เป็นกลุ่มเกลื่อนอากาศทางโพยม

[ชื่อโฆษรพรรษธรา] ว่าท้อแถวน้ำฝนซึ่งมี
อาการดั่งน้ำตกในใบบัว

((ทรับทราบเท่าธรณีดล บอยู่เลย)) ว่าฝนนั้นตก
ถึงพื้นดินก็ทราบซึมลงไปสิ้น ไม่ชังนองอยู่เหมือน
น้ำฝนปกติ

((อาบทั่วสรรพางค์)) ว่าเอิบอาบชุ่มทั่วอวระยะวะ
ร่างกายฯ

[สพสรรพางค์คนผู้ใคร่เน้น] ว่าชุ่มทุกอวระยะวะ
ทั้งปวง ของคนที่อยากจะเปียก

((ดูมหึมาว่าขึ้นแล)) ว่าดูใหญ่โตนักหนาแล

((พวงษญาติกากร)) ว่าหมู่พระญาติวงษา

((ก็บันดาลคำดั่งนี้)) ว่าจำเภาะให้พุดกันขึ้น
ดั่งนี้ฯ

[พระผู้เชษฐแก่สงสาร]) ว่าพระผู้เป็นใหญ่แก่สัตว์
ในสังสารวัฏฯ

((อันว่าพระผู้เป็นดีพุทธาจารย์)) ว่าพระผู้เป็น
เจ้าเป็นผู้เบิกบานเป็นอาจารย์ของสัตว์ทั้งหลาย

((สยมนุภาณารถบรร)) ว่าพระผู้เป็นเองในความรู้^{๒๙๙}
เป็นที่พึ่งอย่างประเสริฐ

((ประโยชน์^{๓๐๐})) ว่าของทรงน้ำอุ่มน้ำนมไว้ คือ
ถันสตรีอย่าง ๑ เมฆฝนอย่าง ๑ ในที่นี้ประโยชน์ แปลว่า
เมฆฝนฯ

((อันว่าพระผู้เป็นโลกยสาชดา)) ว่าพระผู้เป็น
ครูสั่งสอนโลกยาฯ

((อันว่าพระเจ้าผู้มีภาคยบรร)) ว่าพระเป็นเจ้า
ผู้แจกคุณอย่างประเสริฐแก่หมู่สัตว์ฯ

((ดูกรพวงษพวกภิกษุ^{๓๐๑})) ว่าวงษพวกเลี้ยงชีพ
ด้วยภิกขาจารฯ

((อันว่าภูวไนยน์นารล^{๓๐๒})) ว่าท่านเป็นดวงตา
ของแผ่นดิน แลเป็นที่พึ่งของมนุษย์ทั้งหลาย

((เสวยมหามไหสวรรย)) ว่าเสวยสมบัติอันใหญ่
อย่างใหญ่

((อนนอนรรฆพิเศศ)) ว่าสมบัติอันวิเศศไม่มี
สิ่งซึ่งจะตีค่าเทียบทันได้ฯ คือหาค่ามิได้ฯ

((อนนมินนิกรสิพิราชภูนั้น)) ว่าอันมีในหมู่
คนชาวแวนแคว้นสี่พันนั้นฯ

((นางนงถ่าวถนิมกาม)) ว่านางงามเป็นพวงษผู้ดี
แลเป็นเครื่องประดับกาม คือมีรูปศิริมารยาตเป็น
ที่ยั่วยวนกามารมณ^{๓๐๓} นงถ่าว คำนี้เป็นศัพท์พวก
เดียวกับนงพวง นงคราญ นงพาล นงโพธ นงลักษณ
นงราม นงนุช^{๓๐๔}

((ทรงนามเจ้าสบรรษดี)) สบรรษดี คือผู้สสะดี
ท่านเอาอักษรที่สองคือพะเป็นสพะ แล้วลงรหันทแทน
สังโยค จึงเป็นสบรรษดี เช่นอย่าง ชะมาเป็นกษมะ
เขตตะเป็นเกษตร เขมะเป็นเกษม ไชยะเป็นไภษยะ
จะเปนสฏะ ถนะเปนสถน ถละเปนสถล ถูละเปน
สถล คำเหล่านี้เอาเทศอักษรที่สองในวรรคทั้งสิ้นฯ

((อนนอุทยยังเยาว์นั้น)) ว่าอันประสูตมาแล
ทรงเจริญขึ้นเป็นเยาวราชจรูณรุ่นนั้นฯ

((เปนนอรรคมหิมิเสมออาตม)) ว่าเปนนอรรคมหิมิ
เสมอตนกัน คือให้เปนคู่กันฯ

((ทรงนามพระพุทธรพิบรรษี)) พิบรรษี คำนี้คือ
วิปัสสี เอาวิเป็นพิแล้วลงรหันทในสังโยค จึงเปน
พิบรรษีฯ

((ศรีสุรภษัตริย)) ว่าภษัตริแก่ลัวกล้ำมีศิริฯ

((ในภูแก้วเกษม)) ว่าในป่าแก้วอันเกษมสิ้น
อันตราย^{๓๐๕}ฯ

((เอกสามนตราช)) ว่าเจ้าประเทศราชเมืองขึ้น
เปนเมืองเอก^{๓๐๖}ฯ

((กุสุมมาศมาลา)) ว่าระเบียบดอกไม้มัทองฯ

((ระรองเนื้ออนรรฆ^{๓๐๗})) ว่าทองสุกเนื้อสูงที่สุด
จนตีค่าไม่ได้

((เจ้าจอมจักรจรโรลงราชภูร์)) ว่าเจ้าผู้เปนยอดใน
ราชอาณาจักรแลเปนผู้ขโงปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
ด้วย

((สองพวง)) ว่าสองนางฯ

((ไฝจะใครให้^{๓๐๘})) ว่าคิดจะใคร่พระราชทาน

((พฤษบุ^{๑๑}รัตน์)) ว่านางกำดัดชมผุดผ่องดัง
 แก้วขาวบริสุทธิ์
 (อันว่าราบพิง^{๑๒}) ว่าเราไม่พอใจ
 (ดอกไม้มาลัยสุพรรณ) ว่าระเบียบดอกไม้ทองฯ
 (นเรสูร^{๑๓}) ว่ากล่าวกล้าในหมู่คนฯ
 (สุพรรณพิทักษ์) ว่าช่างทองฯ
 (ประดับกันดาลสกล) ว่าประดับกลางตัวฯ
 (ในอุรสถนถนิมมาลาศ) ว่าเครื่องประดับถัน
 ปกพระทรวงฯ
 (ดาษด้วยแก้วแพรวไพฑูริยพิพินัน) ว่าประจุ
 ผิงเพชรไพฑูริยแลแก้วต่างๆ
 ((ด้วยศฤงฆารอนนมากนั้น)) ศฤงฆารว่าเครื่อง
 ประดับยศ คือสิ่งของแลบริวารฯ
 (ในกัญญุดมเสวาคณ) ว่าในพระกัญฉันมีกลิ่น
 หอมอุดมฯ
 ((ด้วยผลกุช้านันนัต)) กุช่า ไม่เข้าใจ
 ((อันว่านางผู้ภรรยา)) ว่านางผู้พี่
 ((อันอำไพฐ^{๑๔}ดูจากาญจน์)) ว่าอันรุ่งเรืองราวกับ
 ทองคำฯ
 ((เจ้าข้า)) ว่าเจ้าของข้าฯ
 ((พ่างนำ)) ว่าเบื้องนำฯ
 ((ด้วยมณฑามาลยกน^{๑๕})) ว่าด้วยระเบียบ
 ดอกไม้ทอง
 ((อนนประดับอองค์อรนั้น)) อร คำนี้ว่านาง ว่า
 ประดับอองค์นางฯ
 ((อันว่าสร้อยสังวาลเวณี)) เวณี แปลว่าพวง
 พวงสร้อยสังวาล
 ((รุจิรัตโนภาส)) ว่าแสงสว่างด้วยแก้วอัน
 รุ่งเรือง ๗๐-
 ((ต่อชวหน้าอตยนต์)) อตยนต์ แปลว่าส่วน
 ส่วนว่าแท้เที่ยง เาจะเปนต์ยะจึงเปนต์ อตยนต์

((ที่อยู่จนสิ้นชนมาบุพิธิ)) พิธิ คำนี้แปลว่า
 ธรรมดาฤทธรมเนียม คือว่าอยู่จนสิ้นธรรมดาอายุไชย
 ของมนุษย์ในคราวนั้น
 ((ในธรณิดลันน)) ว่าพื้นแผ่นดิน แต่โดยความ
 เล็งเอาโลกย์มนุษย์คือว่าอยู่ในโลกย์มนุษย์จนสิ้น
 อายุไชยในเวลานั้น
 ((ตยุดี)) คือจุดิ ว่าเคลื่อนจากมนุษย์โลกย์ฯ
 เสียชาติว่าละชาติมนุษย์
 ((เจ้าก็เสระจอุทย)) ว่าก็ตั้งสังขารใหม่ขึ้นเสระจ
 คือไปเกิดขึ้น
 ((ในสุราลัยโลกยโพพัน)) ว่าโลกยเปนต์ที่อยู่ของ
 เทวดาคือสวรรค์
 ((นามธัยพิธิ)) ว่ามีการแต่งตั้งชื่อฯ
 ((นางก็ได้เปนต์ลูกสาวจาวจิตร^{๑๖})) ((จาวจิตร))
 ว่าทำใจให้ไหวด้วยความรักฯ
 ((ทนนพุทโธบาท)) ว่าเกิดทันกาลที่พระพุทเจ้า
 บังเกิด คือเกิดประสพพุทศาสนากาลฯ
 ((มีอุจรทกด้วยดวงมลาย)) ว่ามีอกปกคลุม
 ด้วยระเบียบดอกไม้เปนต์ดังพวงมาลัย
 ((เปนต์สังวาลรรเว็จเข็จขบวร คำนวนในตยุดูงาม
 กว่าชั้นแล ((ไม่เข้าใจ))^{๑๗}
 ((ในเมื่อนางหนุ่มหน้า)) หนุ่มหน้า ว่ากำดัด
 หนุ่มกำลังหนุ่ม หนุ่มกำลังงามเปล่งปลั่งฯ
 ((พาลพฐ)) ว่าสาวรุ่นฯ
 ((ตรูแก่ตา)) ว่างามแก่ตาคนดูฯ
 ((จำเนียรนางก็ดล)) นานไปนางก็ถึงฯ
 ((นางก็บวชได้เปนต์อารยา)) นางบวชแล้วได้เปนต์
 อริยบุคคลฯ
 ((สร้อยสมณ^{๑๘})) ว่านางสมณ^{๑๙}ฯ
 ((ภควดี)) ว่ามีงามทุกส่วนควรจำแนกได้ทุกสิ่งฯ
 (มาธูร) ว่าเพราะ

(นารีสูร) ว่านางสวรรคตฯ
 ((บุตรชาติสุดเสร็จ)) ว่าบุตรเกิดที่สุดท้ายฯ
 ((เวเรศร^{๔๘})) คือพระอิศวร เอาอะวะเปนไอเออา
 ไอเปนอุ จึ่งเปนวนเนศร แปลว่าเปนใหญ่อย่างประเสริฐ
 ((บงกควรโคตรผุ่จนน)) ว่านามสมควรตาม
 แล้ของนางหม่นนั้น
 ((เบื่องันน)) ว่าข้างส่วนฯ
 (มาภาษาพิมล) มาภาคันนี้ก็คืออากาศ แต่ลง
 มะอากาศจึ่งเปนมภา แปลว่ารัศมีสว่างไม่มีมณฑล^{๔๙}ฯ
 ((จารณานิตยนิโรธ)) ว่าปัญญาสัจจรไปใน
 ความเหนวไม่เที่ยง จนถึงดับกิเลสได้
 ((นายกชาติเศรฐี)) ว่าเกิดในตระกูลเศรฐีผู้เป็น
 หัวหน้าแห่งมหาชนฯ
 ((ยาดานารลพพิตร)) ว่าเปนพุทธชนนี้ฯ
 ((ชาพนียเอมโอช)) ว่าเปนเจ้าของควาหวาน
 อันโอชารศฯ
 ((ดุจทลบมด้วยรัต จันท์นนั้น)) ว่าเหมือน
 ประพรมด้วยแก่นจันแดง
 ((นางก้อลโกลไปมา ในพิลยาภพนี้)) ว่าก็ท่องเที่ยว
 เที่ยวไปมาในแฉวทางภพนี้ฯ
 ((แต่พระเพชรปาลีศรีสรเทพโพ้น^{๕๐})) ว่าแต่
 พระอินทรอันมีพระหัตถ์ทรงอาวุธเพชร แลเปนเทวดา
 อันดีงามฯ
 ((อันว่าบันนภควดี)) ว่านางผู้มีส่วนงามควร
 จำแนกได้ฯ
 ((เจ้าฟ้าฟอก^{๕๑}โพชยนต์)) ว่าเจ้าผู้ครองพิมาน
 โพชยนต์ฯ
 ((ก็เหนยูลแห่งนาง)) ว่าเหนใจความซึ่งเปน
 เหตุแห่งนางฯ
 ((แห่งนทพโนทยาน)) ว่าแห่งสวนนันทวันฯ
 ((แห่งอรธามชยา)) ว่านางผู้เปนชยาแห่งตน

((อนนทรีธาภิรมย)) ว่าอันยินดีเพลินในความ
 กำหนด ฤาในการเล่นสนุกนี้สบายฯ
 ((แลสาวสวรรคค์อรรคราช^{๕๒}) ว่านางพระยาสาว
 สวรรคค์อันล้ำเลิศฯ
 (พระเทพาธิราช) ว่าพระอินทร
 (พระติลก) ว่าพระผู้เจลิมโลกย์
 ((พันคาถาลงการาติเรก)) ว่าประดับด้วยคาถา
 พันหนึ่ง^{๕๓}
 ((โถมตระศักดีเสาวภาคย)) ตระศักดี^{๕๔}ว่างาม
 ว่าเพราะ ถ้าติดกับโถมก็ควรจะว่าโถมงามฯ
 ((พิศมลากลายอง)) ((มลาก)) คำนี้เป็นภาษา
 สยาม บราณพูดว่ายินมลากฯ ทุกวันนี้พูดกันว่า
 ยินลากขากดีฯ แต่บางที มากแผลงเปนมลาก เช่น
 ในที่นี้ว่า ((พิศมลากลายอง)) ก็คือว่าพิศเพ่งมาก
 ก็ยิ่งเห็นงามฯ
 ((ไสร้งรองสรรพวงค์)) ว่าสดไสร้งเรื่องทั่วทั้งองค์ฯ
 ((รูกากฤษดีเลงเลิศ)) ไม่เข้าใจ
 ((แห่งน้องผู้เปนอดิเทพยเทพี)) ว่าแห่งน้อง
 ผู้เปนนางเทวี ของเราผู้ยิ่งเกินกว่าเทวดาทั้งหลาย
 ((เจ้าจงอย่าอูดยดอย่าอย่า)) อย่าอย่า ว่าอย่า
 แยกใจให้แตกกันไปฯ
 ((โกฐาศ)) ว่าส่วน
 [ทศพิธ] ว่าลืออย่าง
 ((สุราไลยโลกย)) ว่าโลกยที่อยู่ของเทวดา
 ((วายวางชนมเจียนจากเทพยโพ้น)) เจียนคำนี้
 ว่าตัดว่าขาด คือว่าจะสิ้นชีพจตุติขาดจากเทวดาโน้นฯ
 ((อันว่าผิทำงล^{๕๕}ลิ้มตน)) ว่านางเปลอสนละวณ
 จะลิ้มตัวฯ

(ขวา) ต้นฉบับตัวเขียนเรื่องศัพท์มหาชาติคำหลวง สภาพเอกสาร
 เป็นสมุดไทยขาว เขียนด้วยเส้นหมึก ปัจจุบันเก็บรักษาในแผนก
 เอกสารโบราณ สำนักหอสมุดแห่งชาติ

การกระทำที่ปเล้งการกมนที่พระวิคกรรมเสลาแถมนี้ ๙

« สอนมแวกแวกลอง » จอกล้อง เตลิ่งตการเว ๖ ล่อง ไม่แจก

« กอเสารท » ทั่วสมุทรสมุทร ๗

« นกโกปเตียมการท » ทั่วมีคโทษล้นท่าตามซัว

« ใต้ขงการท » ทั่วกันการเวียน ๗ (ลื่นขงโฆวการนึ่ง)

การส่งนกลงน้ำทเว

« ใ้ถกวมเตียมกรทว » ทั่วขงใ้ถกวมเสารวะท

« หน่มหนาก » ทั่วทวาททว

« ใ้เทเสลาแถมทุกขบ » ทั่วเทกวมเคมระกาท

การขบ ทั่ววิขขบ ๗ ทขบขบหน่ง ไม่แจก

การเทการระนพระ

« ทวฤทขบในแหล่งทก » ทั่วทขบเระทขบใหม่ททขบ

การในตาบ ๗ « ทั่วขบขบขบขบ »

« ใ้ถกวมขบขบ » ทั่วขบขบขบ »

การส่งนกลงน้ำทเว

« ใ้ถกวมขบขบ » ทั่วขบขบขบ ๗ ๗ ๗

((หลงตรัดปมัตภาพ))
((มันส์ประดาบหนักหนา)) ว่าใจร้อนรอนหนักฯ
((พระเทพาธิราช)) เจ้าพระราชอาณัติใหญ่ของ
เทวดาฯ
((อันว่ามฤตาศไหวแห่งข้า)) ว่าไหวด้วยหัวคองข้า
((จงมีแก่เจ้าฟ้าฟอกไตรตรีงษ์)) ฟอก คำนี้ว่าชำระ
ให้บริสุทธิ์เช่นว่าไฟฟอก คือไฟไหม้เผาให้สิ้นเปลือง
ฟอกไตรตรีงษ์ ก็คือชำระบำรุงบำรุงพิภพดาวดึงษ์
ให้บริสุทธิ์สวดอยู่เสมอ
((อันว่าบาปคานึงอันใด)) ว่าข้าคิดชั่วอย่างไร
((ปฐินท^{๖๖} เทเวศร)) ว่าเจ้าเทวดาผู้ให้ทานก่อน
เพื่อน
((ยังต้นพฤษภเสาวภาคย์)) ว่าต้นไม้ยังกำลังงามฯ
((นิรากรม^{๖๗}) ว่าไม่มีภาระงานคือไม่ต้องทำงาน
ลำบากยากเย็น
((สุธรรฆมานาน)) สักคำนี้คือสละว่าร่วมว่าพร้อม
คือว่าได้อยู่ร่วมกับพระอินทร์มาช้านาน
((บันนพระอินทร์ก็รู้สวภาพ)) ว่าพระอินทร์ก็รู้
ความเป็นเองของใจนางฯ
((มันส์ประดาบทั้งล)) ว่าร้อนรอนด้วยความหนักใจ
ซึ่งประมาทผลออกอยู่ฯ
((แห่งที่ผู้หวังจะฝนใฝ่สัสสุขกับมี)) ว่าแห่งที่
ผู้คิดร่วมสุขกับนางกับมี
((จากอวาตสวองอินทร)) ว่าจากเมืองที่อยู่ของ
พระอินทร์ฯ
((นางนงถ้าว)) ((นางนงโพธเพาพงา))
((อินทรพินดาเยาวโยค)) ว่านางมีคราวอายุเยาว
หนุ่มเป็นนางชายาของพระอินทร์
((เจ้าจงมาอาภุครองรับ^{๖๘}) ว่าเจ้าจงคิดตั้งใจ
ที่จะรับพรเถิดฯ
((อันควรจะบริบาลรบด)) รบดไม่เข้าใจ

((แก่แก้วกาโมทยมหิษี)) คือกะมุทีเป็นกาโมทย
ว่ามเหสีดังดอกบัวแก้ว
((กัลยาณีสาวสวรรค์)) ว่าสาวสวรรค์อันเป็น
นางงามฯ
((ชั้นนไต้ยีนพระสาสน์)) ว่าพลันไต้ยีนคำสั่งงฯ
((สมปีกาล)) ว่ากาลใกล้ กาลจนฯ
((ไทเทเพนทรผ่านเผ่า^{๖๙}) ว่าเปนเจ้าเทวดา
ปกผมร่มเกล้าเหล่าเทวดา
((บพิตรผู้ผ่านเผ่าเจ้าเสวตรบุญช^{๗๐}) ว่าพระเจ้า
ช้างเผือกเอราวรรณ
((ตยุดิ^{๗๑}) ว่าจุดิดว่าเคลื่อนฯ
((คือคืออัญชนพราย)) ว่าคือเขี้ยวดังดอกอัญชัน^{๗๒}ฯ
((เจ้าเมืองแมนแผนผ่านเผ่า)) แผนคำนี้ว่าพรหม^{๗๓}
แต่ในที่นี้ควรแปลว่าเปนใหญ่มีอำนาจอาจปกแผ่ไป
ทั่วฟ้าฯ
((มูธลั้งการมงกุฎ)) ว่ามงกุฎประดับศิษะ
((พิสุทธิศิโรเพฐนเนตรยุคล)) ว่าผ้าโพกศีรษะ
อย่างบริสุทธิ์ แลพระเนตรทั้งคู่ฯ
[กรรมลเหตุยงคัมมังษโลहित] ว่าหัวใจดัง
ดอกบัวแลเนื้อเลือดฯ
((แกโยคิณอนันต์)) ว่าแก่หมู่คนที่ประกอบ
การขอมากไม่มีที่สุด
((อนนปรเตยภมาขอ)) ว่าอันมาขอเปนพวกรฯ กัน
((อย่าให้ตระหนี่ตระหนัก)) ว่าอันไม่เหนียวแน่น
แท้ๆ ที่เดียวฯ
((แลท้าวทั้งผืนแผ่นดินจักรแห่งหล้า)) ว่ากระษัตริย์
ทั่วแผ่นดินจักรมณฑลทั้งผืน คือทั่วทั้งพิภพแผ่นดินฯ
((อนนพ้านันท์แก่ลูกข้าครองสภกัน)) ว่าให้มา
ฟังโหรสมภารลูกข้าคุ้มครองตัวทุกท้าวเถิดฯ
((ก้านลคณอนเนก)) ว่าหมู่ท้าวพระยามาบูชา
มากมายฯ

((ในเมืองมรตยมนุษย์)) ว่าในเมืองมนุษย์
อันเป็นสัตว์ที่จะต้องตาย

((จงอรรถมาค์ชราบา)) ว่าที่กิ่งองค์จรงราบคาบ

((เอวรัตราบราชางคนแ่งเทอญ)) ว่าเอว
เล็กเอวบางาม แ่งค้ำนี้ยังไม่ทราบแน่ แต่ที่จะว่า
งดงาม ดุจดว่า โฉมชะแล่มแซมซ้อย หน้าแ่งน้อย
นงราม

((มีทางท้องสรแทบ อรรแล้งแนบน้อยงาม
แ่งนั้น))

((อนนราบเพียงเกาทัณฑ์ พระพิศวกรรมรง
เรขแล)) ว่าพระนาภิราบเสมอดุคันธนูที่พระวิศุ
กรรมเหล่าแต่นั้น

((สองนมเฉกเจลาตเอง อย่าคล้อยเคล่งคลา
ทรวง)) *ลเอง* ไม่เข้าใจ

((เกษาสเวตร)) ว่าผมขาวผมหงอก

((นักโทษเทียทนุจริต)) ว่านักโทษล้วนทำความชั่ว

((เสียงโกรญ)) ว่าเสียงนกกาเรียนา

((สำเนียงโมรมาธูรนั้น)) ว่าเสียงนกยูงไพเราะ

((ค้ำค้อมเตี้ยคอยทวาร)) นางค้อมเตี้ยเฝ้า

ประตู

((หม่อมหานศ)) ว่าพ่อครัว

((เข้าเหล่าแพ่งมัศยมางษ)) แพ่งที่นี้เห็นจะว่า
มาก

[อากรยณ] ว่าเรียรายไป

[ทยธนัษหนึ่ง] ไม่เข้าใจ

((ตาเพราพรรณพรอง))

((จงฤสาชในแหล่งหล้า)) ว่าจงสืบเชื้อสาย
ให้ปรากฏเล่าฤอยู่ในโลก

((ท้องบมิชวดเสมออก))

((อย่ามีหงอกเหง้า เข้าถึงสกนธ์)

((พระผู้จัญทนต์)) ว่าพระผู้รับชณะนัยกษอสูร

((อันจะล้มตายฉิบ)) อันจะตายพลันๆ เรา

((อัปสรศรีสุรศักดิ์)) ว่านางฟ้าผู้มีศรีมีศักดิ์

อันกล้า

((สรรพลักษณ์ลำยอง)) ลำยองว่างาม

((แลพี่แกล้งกลิ้งให้แล้ว)) กลิ้ง ไม่เข้าใจ

((อย่าพรองพรากสักอัน)) อย่าขาดตกบกพร่อง
แต่สักสิ่งเลย

((นางนงพาลภักตร์พิเศศ)) หน้างามประหลาด

((มหาบรมไตรยกพนารถ)) ว่าเป็นที่พึ่งอย่าง

ยิ่งใหญ่ในสามภพ

((อรรธาธินิกร)) ว่าหมู่เนื้อความอันยิ่ง

((อันว่าทำผู้ผ่านคชาธารสารเสวตร)) ว่าเจ้า

ช้างเผือก

((อันเป็นเชษฐแก่เทพยดา ราชาบรเมทมิ่ง))

แปลง่าย

[สุขุมปติ อันเป็นภรรดาธิเบศร แห่งอสุเรศร
กุมารี อันมีชื่อสุชาดา ภรรยาอินทรธรรราช] แปล
ง่าย

[อิทธิ วจน์ ยงพระสาสน์ดังนี้ วดวา ครั้น
ธชัตรีสแจ้ง แกล้งแสดงกลประกาศ ก็ประสาท
โสรมนัศ]

((ยงพรพิพัฒนทศเพช)) ว่าซึ่งพรอันเจริญ
๑๐ ประการ แก่ออกทำวสุรสเดศรมุขสติ (สุรสเดศร)
สุระสุดา อิศระ สุระสุดา ว่านางฟ้า อิศระ ว่าเปน
ใหญ่ เข้าบทสนธิไว้ เปน ((สุรสเดศร)) ว่านางฟ้า
เปนใหญ่

[อนุโมทิตถ ก็เกษมศรีปรีดีปราโมทย ใน
มานุชท่านนั้น] มานุช เอาสะเปนชะ แปลว่าใจ

๕

เชิงอรรถ

^๑ ภาษาสันสกฤต

^๒ อภิธา. ฎี. ว่า สัพพัญญู อธิบายว่า “สัพพ ชานาติ สีเลนาติ สัพพัญญู” (อภิธา. ฎี. : ๑) แปลว่า พระองค์ทรงนามว่า สัพพัญญู เพราะ พระองค์ ทรงรู้ธรรมทั้งปวง สัพพัญญู ตรงกับ สรรพญา จากกฎการกลมกลืนของเสียง เสียงนาสิก บังคับให้อนุนาสิกเป็นนาสิก ดังนั้น ช จึงกลายเป็น ฉ ว ในสันสกฤตมักจะกลายเป็น พ ส่วน รหั้น ไม่มีในภาษาบาลี เสียง เสียงจึงบังคับให้ รหั้น เป็น พ ไปในที่สุด แล้วลงรูปจยในบาลี

แต่คำว่า “สรรเพชญ์” ในวรรณคดีมิได้หมายถึง พระพุทธเจ้าเสมอไป ในมหาชาติคำหลวงใช้แทนองค์พระเวสสันดร เช่น “ท้าวธจะให้เสด็จไปรับลูกธเจ้าฟ้าพระศรีสรรเพชญ์” (ม. คำหลวง : ๒๓๘.), “ในเมื่อพระสรรเพชญ์แพศยันดร” (ม. คำหลวง : ๒๗๗.) ในบางครั้งใช้แทนองค์พระมหากษัตริย์ว่า “เอกาทสเทพแสง์ เอาจองค์ เปนพระศรีสรรเพชญ์ ที่อ้าง” (ยวน ; ๒.) , “สรรเพชญ์แคว้นการทรงสรรพสาตร” (ยวน ; ๓๖.)

^๓ คำว่า “สิง” , “สิง” หมายถึง อยู่ (อุไรศรี วรรณะริน, ๒๕๕๓ : ๑๐๕, ๑๘๙.)

^๔ ปุ่ขกรวรรษธาธา เสียง ษ ศ ส กลายเป็นเสียง ห แต่ ห ไม่อาจเป็นตัวสะกดได้จึงเลื่อนไปที่ท้าย ก และบังคับ ก เป็น ข แต่ต้องคงโมระให้เท่ากับของเดิมจึงต้องซ้อน ก ส่วน รหั้น ไม่มีในภาษาบาลีเสียง ส จึงบังคับ รหั้น เป็น ส ด้วย

^๕ ร , ศ ว่า จตุรพิชบรรลัยย บรรลัยย แผลงมาจากบริษัท ในภาษาสันสกฤต ตรงกับ บริษัท ในภาษาบาลี (ดูรายละเอียดใน พระบาทสิริปริกรม ๒, ๒๕๓๒ : ๑๒๒๗.)

^๖ อริยในภาษาบาลีตรงกับอารยในภาษาสันสกฤต ด้วยกฎสวรภักติ ยท้ายคำบังคับต้องลงอิในกลางคำแล้วปรับอาเป็น อ (ดู Geiger, 1968 : 76.)

^๗ อภิธา. ฎี. ว่า “กิเลสธาโย หนตติ อโรโ โส เอว อริโย (อภิธา. ฎี. ; ๓๐๕.) แปลว่า ผู้ตัดกิเลสเรียกว่า อรหะ , อรหะ คืออริยนั้นแหละ

^๘ ที่ถูกควรเป็น บันน

^๙ ร , ศ ว่า ที่พระสัมพุทธชาติตยจะสถิตสิงสำราญ

^{๑๐} ศัพท์คำว่า “สนาม” มีปรากฏในจารึกวัฒนธรรมทะเลสาบเขมรโบราณ หมายถึงร่องรอย สัญลักษณ์ (อุไรศรี วรรณะริน, ๒๕๕๓ : ๒๑๓.)

^{๑๑} ร , ศ ว่า ดูรบบาเพียงพลาญ คำว่า “พลาญ” หมายถึง

ลาน (อุไรศรี วรรณะริน, ๒๕๕๓ : ๒๑๓.)

^{๑๒} สันนิษฐานว่า นางถ้าว หมายถึง สาวรุ่น ทั้งนี้เพราะข้อความในภาษาบาลีว่า จ นาคททริกาโย (ชา. อ. ๑๐ : ๓๑๕.) แปลว่า และ สาวชาวเมือง

^{๑๓} กนมนมย อ่านว่า กันเมียงมาจากภาษาเขมรโบราณว่า กนมนย (จิตร ภูมิศักดิ์, ๒๕๔๘ : ๓๗-๓๙.)

^{๑๔} ร , ศ ว่า ก็ถวายน้อพูชมาลย์ คำว่า “น้อ” หมายถึง หอม (ฤษฎี : ๓๕.)

^{๑๕} ก้นดาด เป็นศัพท์ในภาษาเขมรปัจจุบันใช้ว่า กณฑาล แปลว่า กลาง (Headley, 1977 : 10.)

^{๑๖} ร , ศ ว่า นึ่งในกำรลไฟโรโร กำรล มาจากภาษาเขมรว่า กำรล แปลว่า เสื่อ เครื่องรูด (Headley, 1977 : 55.)

^{๑๗} ร , ศ ว่า ด้วยอำนาจพระญาณ

^{๑๘} ร , ศ ว่า ใจแลไปกรรมข บารนี

^{๑๙} ร ว่า อันเปนอาที่แก่อภิญญา, ศ ว่า อันเปนอาที่แก่อภิญญา

^{๒๐} กรุง ในภาษาเขมรโบราณหมายถึง ผู้ปกครอง (Pou, 1992 : 104.) ตัวอย่างว่า “กรุงไพทกโรมก้อหล้า” (ม.คำหลวง : ๑๒๐.)

^{๒๑} ใน อภิธา. ฎี. ว่า “กุมารเ ธาเรตติ ธาติ” (อภิธา. ฎี. ; ๒๔๕) แปลว่า ผู้ทรงไว้ (อุม) ซึ่งเด็กเรียกว่า ธาติ

^{๒๒} มุลง ในภาษาเขมร แปลว่า ซ้ำม (Headley, 1977 : 220.) ตัวอย่างว่า “ปางนั้นมิพิทยาธร หนึ่งซำมเขจร ฉลองสุเมรมหา” (สมุทรโฆษ ; ๑๓๔๘.)

^{๒๓} ร , ศ ว่า ตรงตระการกว่าขึ้น

^{๒๔} คำว่า “ถ้ายอง” หมายถึง งาม (อุไรศรี วรรณะริน, ๒๕๕๓ : ๒๕๕.)

^{๒๕} ที่ถูกควรเป็น “สยามภูวนารณายก”

^{๒๖} มาจากศัพท์ในภาษาเขมรว่า แกนน แปลว่า การนั่งขัดสมาธิ (Headley, 1977 : 704.)

^{๒๗} ร , ศ ว่า อันว่าขันพระญาติสหรด

^{๒๘} ร ว่า สทินทัยนจินดา, ศ ว่า สทินทัยนจินดา

^{๒๙} อภิธา. ฎี. ว่า “สยามสมมาสมพุทโธภวติ อนณณโพธิโตติ สยามภู” (อภิธา. ฎี. ; ๔.) แปลว่า “พระองค์ทรงตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยพระองค์เอง” แต่ในวรรณคดีไทย บางครั้งมีความว่า พระพรหม เช่น “เลขาพระสยามภูญาณ จตุพรรณเวหาส เห็จหงสลิลาส” (อนิรุทธ์ ; ๔๒๑.) บางครั้งก็มีความหมายว่า พระคิเว เช่น พระผลาญฟ่างพระสยามภูวนารถ (ยวน ; ๓๒.)

^{๓๐} อภิธา. ระบุว่า คำว่าปิโยธรมีสองความหมายหม้ออก, เมฆ (อภิธา, ๑๐๔๒.) ตัวอย่างที่ปรากฏและมีความหมายว่า “หม้ออก” ว่า “อันว่ากษิรารศธรา ก็ไหลออกมาจากประโยธร” (ม.คำหลวง : ๒๕๖.) ตัวอย่างที่มีความหมายว่า “เมฆ” “อันว่า ปิโยธรอัศจรรย ก็ให้โทษขรพรรษธรา” (ม.คำหลวง : ๓๒.)

^{๓๑} อภิธา. ฎี. ให้คำจำกัดความของคำนี้ไว้ ๒ ความหมาย ๑. คือ กิกขตีติ กิกขุ (อภิธา. ฎี ; ๒๙๑.) แปลว่า ผู้ขอ ชื่อว่า กิกขุ และ ๒. คือ กยั กิกขตีติ (อภิธา. ฎี ; ๒๙๑.) แปลว่า ผู้เห็นภัย ชื่อว่า กิกขุ

^{๓๒} ร , ศ ว่า อันว่าภูวไนยนารถ

^{๓๓} ดูเปรียบเทียบข้อความที่ว่า “ทหรา ตฺว รูปวตี โฉม แม่มลีนตาบาว เนืองงถ่าถนิมกาม” (ศ : ๑๑๕.)

^{๓๔} ดูรายละเอียด ฎษฎี : ๓๕.

^{๓๕} ตรงกับข้อความในภาษาบาลี เขม เมณฑเย วิหรนเต (ชา. อ. ๑๐ : ๓๑๗.) ดังนั้น ในกู่แก้วเกษม จึงควรถอดความได้ว่า ประทับในกู่ฎีที่ประเสริฐที่ป่าเขมะ ทั้งนี้เพราะ กู่ ในภาษาถิ่นเหนือสามารถแปลว่า อาศรม (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และคณะ : ๓๖.) ส่วนคำว่า เกษมเป็นรูปศัพท์ภาษาสันสกฤต ตรงกับเขมะในภาษาบาลี

^{๓๖} ตรงกับข้อความภาษาบาลีในมหาชาติคำหลวงว่า “เอโก สามนตราชา รัญโล” แปลว่า พระราชาสามนตราช พระองค์หนึ่ง แต่ในฉบับอรรถกถาว่า “เอโก ราชา รัญโล” (ชา. อ. ๑๐ : ๓๑๗.)

^{๓๗} ร , ศ ว่า รั้งรองเนื้ออนรรฆ

^{๓๘} ร , ศ ว่า ฝัจะให้

^{๓๙} คำว่า “พหู” หมายถึงชาว ฎษฎี ตัวอย่างว่า “บันลึง ภายหลังพรณ พยงพหูแมนเขียน” (ม.คำหลวง : ๑๔๙.)

^{๔๐} ร , ศ ว่า อันเรบพั้ง

^{๔๑} ร , ศ ว่า นเรนสูร คำว่า นเรสูร สันนิษฐานว่า อาจจะมาจากคำว่า นร + อิศวร = นเรศวร > นเรศูร > นเรสูร ดูเปรียบเทียบว่า รามสูร ในสังคีตियวงค์

^{๔๒} “อำไพฐู” หมายถึง งามเหมือน คำว่า “อำไพ” หมายถึงงาม ส่วนคำว่า “ฐู” ในจารึกวัดมณฑลธรรมทะเลสาบเขมร หมายถึงเหมือน (อุไรศรี วรศะริน, ๒๕๕๓ : ๒๕๕.)

^{๔๓} ร , ศ ว่า ด้วยบุษบาหารกนก

^{๔๔} ร , ศ ว่า นางก็ได้เปนลูกสาวเจ้าจิตร

^{๔๕} มีอุรจกด้วยดวงมาลัย เปนสังวาลรรเว็จเขบ็จ ขวร คำนวนในคณูดงาม กว่าขึ้นแล ตรงกับข้อความในภาษาบาลีว่า “สา จิตตมมุกาตาย วีย อุรจกมาลา ย อลงกเตน

อุเรน ชาตตดา” (ชา. อ. ๑๐ : ๓๑๗.) แปลว่า เพราะความที่มีระเบียบแต่งเครื่องปิดทรวงราวกะทำแล้วด้วยจิตรกรรมเกิดแล้วแต่พระทรวงอันตกแต่งแล้ว (ชา. ชินวร. ๒ : ๓๕๗-๓๕๙.) คำว่า วรรณเว็จ มาจากศัพท์ภาษาเขมรว่า วนัน = พัน เวจ = ห่อ (นำ) ทองคำวรรณ, ๒๕๐๕ : ๖๗. ; ร : ๕๙๓.) คำว่า เขบ็จ ขวร ว่า ลดหลั่น (ฎษฎี : ๑๗.)

^{๔๖} ร , ศ ว่า ส้อยสมณี คำว่า ส้อย อาจจะหมายความว่า นาง, ผู้หญิง ปรากฏตัวอย่างว่า “สงวนสร้อยเสาวภาคยเนื่อ นวลนาง” (ทวา : ๘.)

^{๔๗} ชื่อนางสร้อยสมณี

^{๔๘} ข้อความเต็มว่า มีในวงขวรราชแห่งพระบาทท้าว กิงกิศวรสูรนั้น คำว่าวเรสูร สันนิษฐานว่ามาจากคำว่า วร + อิศวร = วเรศวร > วเรศูร > วเรสูร แปลว่า ผู้เป็นใหญ่ที่ ประเสริฐ

^{๔๙} ร อธิบายว่า บริสุทธิเพียงแสงจันทร์ เพราะ มา (พระจันทร์) + อิว (ราวกับ, เพียงดัง) = มาว แปลง ว เป็น พ = มาพ + อาภาศ (แสง, สว่าง) + พิมล (ไร้มลทิน, บริสุทธิ)

^{๕๐} ร , ศ ว่า แต่พระเพชรปณิธีร์สูรเทพโพ้น

^{๕๑} ฟอก แปลว่า สร้าง โดยเทียบกับคำว่า ลอก ใน ภาษาอาหม (ประเสริฐ ณ นคร, ๒๕๔๗ : ช ; ร : ๓๑๑.)

^{๕๒} ร , ศ ว่า แต่สาวสวรรค์อรรคราช

^{๕๓} จำนวนกาลาในมหาชาติโบราณจารย์ท่านนับ ไม่เท่ากัน (ดูรายละเอียดใน ชา. ชิน ๒ : ช.)

^{๕๔} “ตระศักดิ์” เป็นศัพท์ที่มาจากภาษาเขมรว่า “ตฺรสุด” แปลว่า บริสุทธิ, สดใส, ดีเลิศ (Headley, 1977 : 338.) ตัวอย่างว่า “อันกอปรด้วยสรรพลักษณะ โฉมตระศักดิ์เสาวภาคย์ (ม.คำหลวง : ๓๗)

^{๕๕} ร , ศ ว่า อันว่านางทังกลิมตน คำว่า “ทังล” มาจาก ศัพท์คำว่า “ทมุงน” ในภาษาเขมร แปลว่า หนัก (Headley, 1977 : 371.) ตัวอย่างว่า “ทังนสองเท่าฟ้า มาบับวงให้ข้า” (ลอ ; ๗๒.), “โอโธมาทุกขทังล” (สมุทรโฆษ ; ๑๕๗๙.)

^{๕๖} “ปฺรินทท” ใน อภิธา. ฎี. อธิบายว่า “ปฺเร ปฺริ วาทาตีติ ปฺรินทโท” (อภิธา. ฎี ; ๑๘.) แปลว่า ผู้ให้ทานใน กาลก่อนจึงมีชื่อว่า ปฺรินท

^{๕๗} ร , ศ ว่า นิศกรม

^{๕๘} ร , ศ ว่า จงเจ้ามาอาโกครองรับ

^{๕๙} ร , ศ ว่า ไทเทพนทรผ่านเฝ้า

^{๖๐} ร , ศ ว่า บพิตรท้าวผู้ผ่านเฝ้า เจ้าเสวตรกฤษร

^{๖๑} ในภาษาสันสกฤตว่า จยติ

^{๖๒} ตรงกับข้อความในภาษาบาลีว่า นิลกมุ แปลว่า ฟิงมี (ชน) คิวดำ (ชา. ชินวร ๒ : ๓๖๒.)

^{๖๓} ร, ศ ว่า เจ้าเมืองแผนผ่านฟ้า “แผน” ในวรรณคดีโบราณมีได้หลายความหมาย เช่น ในโครงการแข่งน้ำมีข้อความว่า “ขุนแผนแรกเอาดินดู” แผนในที่นี้คือพระพรหม แต่ “แผนทูลเขาเงือกปล้ำช่วยดู” ในโครงการแข่งน้ำ น่าจะหมายถึงพระกฤษณะที่ต่อสู้กับพญานาคกาลียะ และยกเขาโควรรณระ แต่อย่างไรก็ตาม แผนในที่นี้ควรแปลว่าพระอินทร์ ทั้งนี้เพราะ ข้อความเต็มในมหาชาติคำหลวงใช้ว่า “โภ ปุรินททบทพิตรผู้เปนเจ้าเมืองแผนผ่านฟ้า” ซึ่งศัพท์คำว่า “ปุรินทท” ในภาษาบาลี หมายถึงพระอินทร์

อนึ่ง สุนิตต์ วงษ์เทศ ได้สันนิษฐานคำว่า “แผน” มาจากคำว่า “ถน” ผู้เป็นผีฟ้าของกลุ่มชนตระกูลไท-ลาวมาแต่ยุคดึกดำบรรพ์ เป็นผู้สร้างทุกสิ่งทุกอย่างในโลก สมัยแรกๆ ที่รู้จักเทวดาจากอินเดียยังเรียกพระพรหมว่า “ขุนแผน” (สุนิตต์ วงษ์เทศ, ๒๕๔๕ : ๓๘.) อย่างไรก็ตามคำว่า “แผน” มีสิทธิ์ที่จะมาจากคำว่า “ถน” ได้ เพราะปรากฏตัวอย่างการสลับคู่เสียงระหว่าง “ผ” กับ “ถ” ได้ เช่น เมื่อก่อง เป็น เลือก่อง เป็นต้น

^{๖๔} ร อธิบายว่า เต่ง (ร : ๕๗๘.)

^{๖๕} แห่ง ในบางครั้งอาจจะแปลว่า เป็น เปรียบเทียบจากข้อความที่ว่า “ยานนาว เม โหถ สองเจ้าแพงเกตรา แก่พ่อ” (ศ : ๑๖๙) ในบางครั้งคำว่าแพงก็มีความหมายว่า “แพงดู” ปรากฏตัวอย่างเช่น “พระมัทรีทรงลักษณะ กิ่งงดั่งภักตรแพงดู” (ศ : ๘๘.) และ “ฮาเจ้าพี่ชี้ให้แพง เจ้าเน่งเนื่อนวลหงษ์” (ศ : ๘๘.)

^{๖๖} คำว่า ฤาสาย แปลว่า เลื่องลือ, พระราชา (Headley, 1977 : 1484.)

^{๖๗} ดูเปรียบเทียบ สัพพลักษณะสมปนเน อันกอปรด้วยสรรพลักษณะล้าของ

^{๖๘} ร อธิบายว่า เป็นสร้อยคำของคำว่า “แกลิ่ง” (ร : ๒๓๖.)

^{๖๙} ร, ศ ว่า อรรถาธิกนิกร

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. ๒๕๒๑. *การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

_____. ๒๕๒๘. “มหาชาติคำหลวง,” ใน *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑*. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

จิตร ภูมิศักดิ์. ๒๕๔๘. *ศัพท์สันนิษฐานและอักษรวิจิตร*. กรุงเทพฯ : ฟ้าเดียวกัน.

ฉ่ำ ทองคำวรรณ. ๒๕๐๕. “ฝากให้คิด,” ใน *สามทหาร*. ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๗ เดือนมิถุนายน, น. ๖๗-๖๙.

ชินวรสิริวัฒน์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวง. ๒๕๘๑. *มหา นิบาตชาดก เล่ม ๒*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ปรมาวุธชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า, เดชาติศร, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และ ภูวนตร นรินทรฤทธิ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง. ๒๕๓๔. *คำอุษฎ์*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.

ประเสริฐ ณ นคร (ชำระ). ๒๕๔๗. *โคลงนิราศทริภุญชัย*. กรุงเทพฯ : องค์การการค้าของคุรุสภา.

ปริยัติธรรมธาดา, พระยา. ๒๕๓๒. *พระบาทลีปฎิกรม*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระพุทธรักษาจารย์. ๒๕๖๕. *ชาตภุชกถาย ทสโม ภาโค*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. ๒๕๔๙. *พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยอยุธยา มหาชาติคำหลวง*. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน.

สิริมหาจตุรงค์พล. ๒๕๒๗. *อภิธานปฎิภาฎ์ฎีกา*. กรุงเทพฯ : วัดปากน้ำ.

สุนิตต์ วงษ์เทศ. ๒๕๔๕. *ขุนช้างขุนแผนแสนสนุก*. กรุงเทพฯ : มติชน.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และคณะ. ๒๕๓๙. *พจนานุกรมศัพท์ล้านนา เฉพาะคำที่ปรากฏในใบลาน*. เชียงใหม่ : ตรีสวิน.

อุไรศรี วรรณสิน. ๒๕๕๓. *ร่องรอยภาษาเขมรในภาษาไทย*. กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี.

Davids, R. and Stede, W. 1992. *Pali-English Dictionary*. London : Antony Rowe Ltd.

Geiger, W. 1968. *Pali Literature and Language*. Delhi : Oriental Books Reprint Corporation.

Headley, R. K. 1977. *Cambodian-English Dictionary*. Washington, D.C. : Catholic University of America Press.

Pou, S. 1992. *Dictionnaire Vieux Khmer-Français-Anglais*. Paris : Cedoreck.